

ERFGOED BRUSSEL

N°013

DECEMBER 2014

DOSSIER CULTUSGEBOUWEN

VARIA

Oude liften, jong erfgoed

De Parking '58 in Brussel

EEN PUBLICATIE VAN BRUSSEL STEDELIJKE ONTWIKKELING

DE RESTAURATIE VAN DE SINT-PIETERSKERK TE UKKEL

JOHAN VAN DESSEL

ARCHITECT, PROJECTCOÖRDINATIE, GENERAL MANAGER

TEAM ARTER

JOHAN BELLAERT

ARCHITECT, VERANTWOORDELIJKE DEPARTEMENT RESTAURATIE

DIANE GUSTIN

ARCHITECT, PROJECTLEIDER

De hoofdgevel na de restauratie
(M. Core © ARTER, 2014).

DE SINT-PIETERSKERK VAN UKKEL HING OORSPRONKELIJK AF VAN DE ABDIJ VAN VORST. EEN EERSTE MIDDELEEUWS GEBEDSHUIS, DAT REEDS GEDEELTELIJK WAS VERBOUWD IN HET BEGIN VAN DE 17DE EEUW, VERKEERDE MIDDEN 18DE EEUW IN ZEER SLECHTE STAAT. In 1774 werd de restauratie eerst toevertrouwd aan architect Laurent-Benoît Dewez (1731-1812), die echter van nalatigheid werd beschuldigd. In 1776 gaf de Raad van Brabant, na een expertise door architect Claude Fisco (1736-1825), het advies om een nieuwe kerk te bouwen. De abdis van Vorst gaf hiervoor opdracht aan architect Jean-François Wincqz (1743-1791). De werken begonnen in 1778 en op 24 september 1782 werd het nieuwe kerkgebouw ingewijd.

In het spoor van de demografische en sociologische ontwikkelingen die de gemeente doormaakte, onderging het kerkgebouw diverse fases van verbouwingen en uitbreidingen. De twee belangrijkste campagnes vonden plaats in 1883-1884 (verfraaiing van de gevels) naar de plannen van architect Jean Baes (1848-1914), en in 1938-1950 (uitbreiding door toevoeging van een zijbeuk en bijgebouwen) naar de plannen van architect Guillaume-Chrétien Veraart (1872-1951) (afb. 1).

De Sint-Pieterskerk werd op een gegeven ogenblik met afbraak bedreigd, maar werd in haar totaliteit beschermd op 25 oktober 1938, hetzelfde jaar waarin de uitbreidingswerken werden goedgekeurd¹ (afb. 2). Vanaf de jaren 1990 waren grote onderhouds- en restauratiewerken nodig aan het gebouw, dat eigendom is van de gemeente Ukkel en beheerd wordt door de kerkfabriek Sint-Pieter. Meerdere ontwerpen werden uitgewerkt en voorgelegd aan de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen

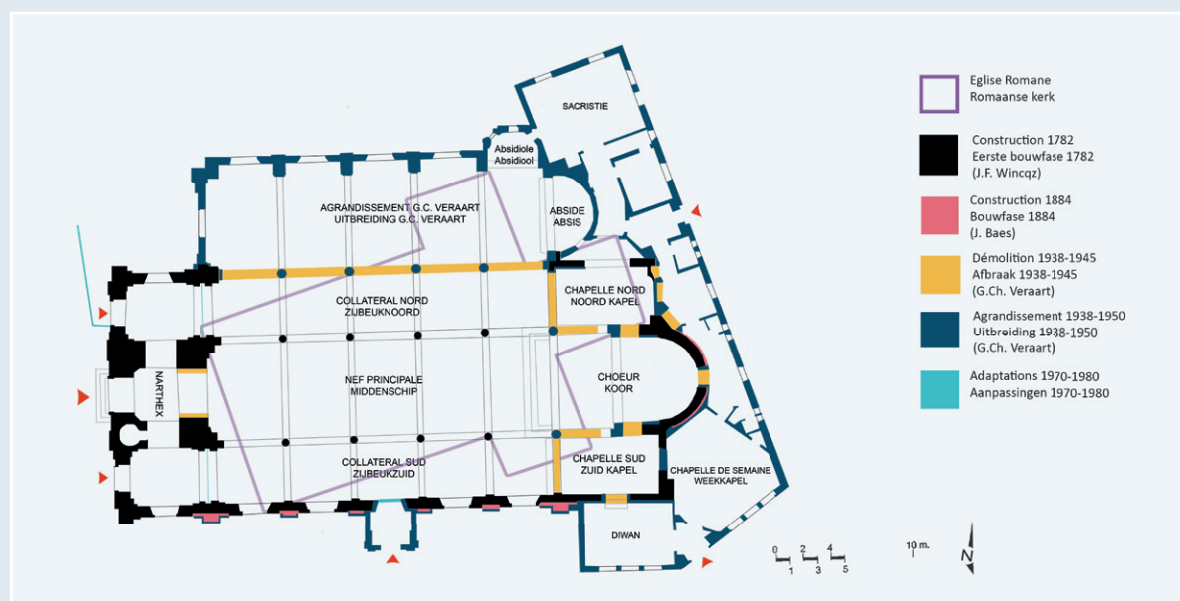
(KCML), maar behalve de vernieuwing van het hoofddak werd geen enkel ervan voltooid als gevolg van uiteenlopende standpunten over de erfgoedwaarde van het gebouw en de wetenschappelijke gegrondheid van deze ontwerpen.

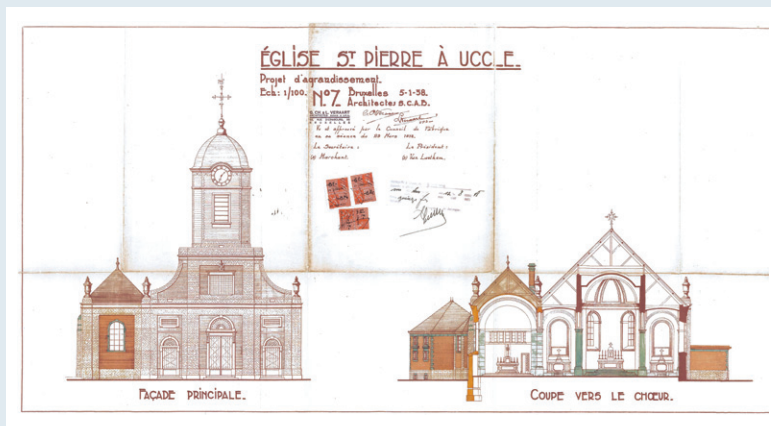
EEN GLOBALE EN BESLISSENDE INGREEP

In 2011 werd de vzw CIDEP (*Centre d'Information, de Documentation et*

Afb. 1

Bouwhistorisch onderzoek synthese (CIDEP vzw).

Afb. 2
Uitbreidingsproject door G. C. Veraart - 1938
(Archief CIDEP vzw, plan nr. 7).

Afb. 3
Reiniging van de vazen in Savonnière
kalksteen – test van microstraling
(© ARTER, 2013).

*d'Étude du Patrimoine*²) aangeduid als bemiddelaar tussen de verschillende betrokken partners om een oplossing te vinden zodat de hoognodige werken konden worden gestart en omkaderd.

CIDEP begon in eerste instantie met een noodzakelijke historische studie³ om de verschillende problemen van het gebouw te begrijpen. Dit bijzonder grondig onderzoek omvatte tal van ongepubliceerde elementen uit de verschillende fases van de in de 18de, 19de en 20ste eeuw uitgevoerde werken. Het maakte een samenvatting van alle recente debatten over de mogelijke restauratieopties⁴ en werd aangevuld met een studie van de vochtigheidsgraad en de saliniteit van de beschilderde muren (in samenwerking met Hugo Vandeborre). Dit zeer volledig historisch onderzoek diende als basis voor het architectenbureau ARTER⁵ om, in samenwerking met CIDEP en na talrijke architecturale opmetingen en bezoeken *in situ*, de meest aangewezen restauratieopties voor advies aan de KCML voor te leggen.

Om zo efficiënt en snel mogelijk te kunnen werken was CIDEP de officiële aanvrager van de vergunningen voor een restauratie in twee fases en werd de vzw tegelijk ook belast met de

onderhandelingen over en coördinatie van de verschillende budgetten voor de werken (Brussels Hoofdstedelijk Gewest, gemeente Ukkel, kerkfabriek Sint-Pieter). De werken van de eerste fase werden toevertrouwd aan de firma Renotec, onder leiding van het architectenbureau ARTER, en werden systematisch gevolgd door de Directie Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, de kerkfabriek en CIDEP. Dankzij deze nauwe samenwerking konden niet alleen de termijnen en budgetten worden gerespecteerd, maar waren ook snelle beslissingen mogelijk in onvoorziene situaties, die zich bij een dergelijk project onvermijdelijk voordoen.

RESTAURATIE IN TWEE FASES

Om praktische redenen werden de werken in twee fases opgesplitst. De eerste fase begon in 2013 en werd voltooid in september 2014. Deze fase omvatte hoofdzakelijk het volkomen waterdicht maken van het gebouw (herstelling van daken en waterafvoeren), de herstelling van het metselwerk en het onderhoud van het exterieur (schilderen van het hout- en smeedwerk).

Gevelreiniging

Er werd gekozen voor de wervelrota-tietechniek onder lage druk met een straal bestaande uit een mengsel van lucht, granulaat en water om alle sporen van vuil en veranderingen van de oppervlakken te wissen zonder de vorm, de textuur en de natuurlijke tint van het behandelde materiaal aan te tasten. Eerst werden op weinig opvallende maar representatieve zones van het monument proefreinigingen uitgevoerd en goedgekeurd (maximumdruk van 2 bar met olivinezand als granulaat). Voor het reinigen van de oudste of meest kwetsbare oppervlakken en de beeldhouwde elementen (afb. 3) nam de aannemer de nodige voorzorgen door de afstand van de lans, de diameter van de sproeikop, de druk en de hoeveelheid olivinezand aan te passen.

Bakstenen

Het metselwerk in kruisverband bestaat uit twee soorten bakstenen: handgevormde stenen van Spaans formaat (48x115x240 mm) voor de oude delen van het kerkgebouw en Boomse handgevormde stenen (48x80x173mm) voor de uitbreidingen door architect G.-C. Veraart. In de periodes 1900-1908 en 1939-1950 en in 1990 werden aanzienlijke restauratie-

Afb. 4

Te restaureren stenen in Lediaanse zandsteen
 (© ARTER, 2013).

Afb. 5

Staat van het dak vóór de restauratiewerken
 (© ARTER, 2013).

werken van het baksteenmetselwerk uitgevoerd. De onlangs voltooide werken hadden alleen betrekking op de vervanging van beschadigde exemplaren door bakstenen met dezelfde tint, van hetzelfde formaat en met dezelfde kenmerken als de originele.

Kalk- en cementmortel

De oorspronkelijke delen van het kerkgebouw zijn gevoegd met kalkmortel, de in 1938-1950 door architect Veraart gerealiseerde uitbreidingen met cement. Later aangebrachte cementvoegen treffen we ook aan in de oorspronkelijke delen van het kerkgebouw en in de delen die in 1941, 1950 en 1990 werden gerestaureerd. Alleen de erg beschadigde of verweerde delen van de oorspronkelijke kalkvoegen werden manueel weggehaald, terwijl de latere cementvoegen volledig werden verwijderd en opnieuw met kalkmortel gevoegd (vooral aan de westgevel en de klokkentoren).

Natuursteen

De natuursteen is van diverse oorsprong: hardsteen Petit Granit, Maaskalksteen, kalksteen uit Gobertange (plint), kalksteen uit Savonnières (bekroning van pilasters, vazen, vensterbanken, consoles,...) en Lediaanse zandsteen (parement). In de periodes

1900-1908 en 1939-1950 en in 1990 werden de stenen gedeelten gerestaureerd. De hoofdgevel en de klokkentoren werden in 1894 bepleisterd en geschilderd (op de gevel zijn nog verfresten aanwezig in 'steenkleur' en van baksteenimitatie met schijnvoegen) en in 1950 weer afgebeten.

De ergste beschadigingen van het metselwerk van de kerk zijn te wijten aan een slechte afvloeiing van het hemelwater, de veroudering van de steen door weersinvloeden, de gevolgen van luchtverontreiniging en de verkeerde uitvoering van voegen met cementmortel (zie hoger). Het globale doel van de werken was het gebouw maximaal te beschermen zonder dat het er al te nieuw zou uitzien. Daarbij moesten de toegangen voor insijpelend water worden afgesloten, de door verdwenen materiaal sterk verzwakte zones geconsolideerd en de vormleesbaarheid van het geheel hersteld.

Zo werden alle stenen of zones met instabiele delen *in situ* met krijt gemarkeerd door de werfleiding (afb. 4). Korsten, onzuiverheden en andere delen die hun cohesie hadden verloren, werden vóór de restauratie van de steen verwijderd door het aan-

brenge van een pleistermortel op basis van een mineraal bindmiddel en steenpoeder. Waar nodig werden stenen vervangen. Op sommige krietieke plaatsen werden de uitkragende stenen ook met draadstangen in RVS' gestabiliseerd.

Wapening van de natuursteen

De metalen wapening van de natuursteen van de klokkentoren werd pas zichtbaar nadat de steigers waren geplaatst. Sommige delen waren dusdanig gecorrodeerd dat ze moesten vervangen worden (hoewel de laatste restauratiewerken slechts een twintigtal jaar geleden plaatsvonden). Andere delen werden afgebeten, hersteld, behandeld en opnieuw geverfd.

Leibedekking en onderdak

Er moet een onderscheid worden gemaakt tussen de daken van de oude delen van het kerkgebouw en de daken van het vierde schip en van de sacristie, die op een andere manier zijn uitgevoerd door architect Veraart. De daken van de hoofdbeuken werden in 1995 gerestaureerd. De leien van Herbeumont (16 x 27 cm) die in 1908 werden geplaatst ter vervanging van de originele leien uit Luxemburg, werden toen op hun beurt vervangen door leien uit Warmifontaine (20 x 30 cm)

Afb. 6

Gerestaureerde daken van de kerk en van de zijbeuk
(© ARTER, 2014).

die met koperen leihaken werden bevestigd. Tevens werd een onderdak uit kunststofbitumen geplaatst, alsook een netwerk van latten en tegenlatten (afb. 5). Een nieuwe loden nok, verlichtingselementen in zink en ladderhaken werden eveneens geïnstalleerd.

Er werden diverse gebreken vastgesteld:

- het onderdak van geplastificeerd bitumen is niet over heel de oppervlakte van het dak correct geplaatst, met problemen van insijpelend vocht als gevolg;
- het onderdak kan niet ademen, waardoor de onderliggende latten niet goed geventileerd kunnen worden;
- doordat er te weinig ontluftingsgaten zijn, wordt het onderdak slecht geventileerd, hetgeen bijdraagt tot

de beschadiging van de binnenzijde van de leien;

- doordat de haken op slechts enkele millimeter van de rand van de latten zijn gestoken, zijn vele latten gebarsten, waardoor de haken losraken en de leien uiteindelijk gaan verschuiven;
- corrosie van de koperen haken;
- de gewijzigde dakhelling als gevolg van het dubbele lattenwerk leidt tot slechte aansluitingen met de vleugelstukken van de gevel;
- door de verkeerde plaatsing van de slabben van de ladderhaken – onder in plaats van op de haak – komt het regenwater onder de leien terecht;
- de verkeerde plaatsing van de koperen slabben ter hoogte van de aansluitingen met de klokkentoren,

die niet in het parement zijn aangebracht maar ertegen zijn gelijmd en die geen enkele barrière vormen tegen insijpelend regenwater;

- de aanwezigheid van begroeiing, hoofdzakelijk op de noordelijke dakhelling.

Het dak van het vierde schip werd geplaatst tijdens de uitbreidingswerken van 1938-1950 en heeft sindsdien geen restauraties meer ondergaan. De leien zijn rechtstreeks op het dakbeschot zonder tengels of panlatten bevestigd en zijn onvoldoende geventileerd, waardoor zich condens vormt aan de binnenzijde. Ten slotte komen de bevestigingen van de loden nokpannen los, waardoor water langs de nok kan binnensijpelen.

Hoewel de zones van de noordkant reeds sterk beschadigd zijn door parasitaire plantengroei, lijkt een deel (60 %) van de leien van het hoofddak technisch gezien recupereerbaar. Om een homogeen uitzicht te bewaren werden de zijbeuk en de sacristie met gerecupereerde leien bedekt (60% van het hoofddak, hetgeen ongeveer overeenkomt met de nodige dakoppervlakte) terwijl op het hoofddak alleen nieuwe leien uit Spanje (afb. 6) zijn gelegd. Alle leien zijn met zwarte roestvrijstalen haken bevestigd.

Bij de vergunningsaanvraag werd de plaatsing van een onderdak overwogen, hetgeen in eerste instantie door de KCML werd geweigerd. Tijdens de werken is gebleken dat de plaatsing van een onderdak van sterk dampdoorlatend en ademend ongeweven geotextiel een optie was om de waterdichtheid van het kerkgebouw op langere termijn te waarborgen omdat dit een tweede bescherming tegen insijpelend regenwater biedt indien de leien verschuiven. Bovendien kan deze eigentijdse toevoeging desgevallend later gemakkelijk worden verwijderd. Uit ervaring weet men dat de kerkfabriek niet uitgerust is om de daken die

niet allemaal vanaf de straat zichtbaar zijn regelmatig te controleren en om tijdig in te grijpen bij waterinsijpelingen als gevolg van eventuele gevallen leien. Daarom werd tijdens de werken een aanvraag in die zin ingediend bij de KCML, die positief reageerde⁶. Uiteindelijk werd dus een ademend onderdak geplaatst.

Regenwaterafvoer

De waterdichtheid van het kerkgebouw werd bedreigd door de ontoereikende afmetingen van het regenwaterafvoersysteem en de slechte plaatsing van de hoofddakgoot tussen het oude kerkgebouw en de uitbreiding van G.C. Veraart (de koperbekleding reikt niet hoog genoeg onder de leien). In een eerste fase werden de meeste bestaande buizen met een diameter van 8 cm gedemonteerd en vervangen door buizen met een grotere diameter (10 of 12 cm) in overeenstemming met de in aanmerking te nemen berekeningen van de dakoppervlakten. Hoewel de dakgoten tijdens de voorafgaande studies in goede staat leken en slechts enkele gerichte herstellingen voorzien waren, kwam tijdens de werken een onaangename verrassing aan het licht waardoor alle koperen bekledingen moesten worden vervangen. Niet alleen ontbraken er uitzettingsvoegen, het koper was ook op de ondergrond vastgespijkerd. Dit verhinderde de natuurlijke uitzetting, waardoor het koper ging scheuren en er regenwater kon binnensijpelen.

Houtschrijnwerk

De kroonlijsten en de deuren werden afgewerkt met een natuurlijke verf op basis van lijnolie in de oorspronkelijke kleur.

NAAR DE TWEDE FASE...

De buitenwerken zijn sinds september 2014 voltooid. De restauratie- en herstellingswerken die nodig waren wegens bepaalde ontdekkingen tijdens de werken, zoals de slechte staat van de onderste lagen van de sgraffiti of de aanwezigheid van wijzerplaten in kunststof en niet in geverfd en verguld metaal, zijn in de aanvraag voor de enige vergunning van fase 2 opgenomen.

De tweede fase zal vooral gericht zijn op de restauratie van het pleister- en schilderwerk in het kerkgebouw, de herstelling van de glasramen en de modernisering van de verwarming, de elektrische installatie en de verlichting. Voor deze tweede en laatste fase hebben CIDEP en ARTER opnieuw nauw samengewerkt (meer bepaald voor de verlichting, het schilderwerk binnen, het vaste meubilair en de glasramen) om te evalueren en te bepalen welke werken er nog nodig zijn om deze beschermde neoclassicistische Brusselse kerk weer in haar oorspronkelijke luister te herstellen.

Vertaald uit het Frans

NOTEN

1. SPAPENS, Chr. 'Un débat patrimonial des années 1930 méconnu : démolir/reconstruire ou classer/transformer l'église Saint-Pierre d'Uccle?', *Ucclensia*, Geschied- en heemkundige kring van Ukkel en omgeving, nrs. 240 (mei 2012) en 241 (september 2012).
2. De in 1992 opgerichte vzw verzamelt, bestudeert en verspreidt allerlei documenten en informatie over het erfgoed. Ze zet zich in voor de sensibilisatie voor het erfgoed en organiseert tal van activiteiten (studies, expertises, publicaties, tentoonstellingen, enz.) met betrekking tot het behoud van het erfgoed, zowel voor overheden als voor particulieren (www.cidepasbl.be).
3. *Église Saint-Pierre à Uccle – étude historique du bâti*, CIDEP, Brussel, 2011 (onuitgegeven studie). Een synthese van deze studie zal in een volgend Cahier du CIDEP worden gepubliceerd.
4. Debatten op basis van meerdere bijdragen besteld door de Directie Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, waarvan onder andere: THEYSKENS, J.-F. en DECROLY, M., *Uccle. Église Saint-Pierre. Vestibule d'entrée. Étude des couleurs*, 1997 (onuitgegeven rapport); DE RIDDER, S., *Église St-Pierre à Uccle. Plan d'intervention pour la polychromie intérieure*, Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, 2002 (onuitgegeven rapport); BULTREYS, C., *Église Saint-Pierre. Parvis Saint-Pierre, Uccle. Étude stratigraphique des peintures intérieures*, maart 2005 (onuitgegeven rapport).
5. Sinds zijn oprichting heeft het multidisciplinair architectenbureau ARTER zich onder meer gespecialiseerd in de restauratie van beschermde historische monumenten. Dankzij de diversiteit van de projecten waaraan ARTER heeft deelgenomen – culturele en religieuze overheidsgebouwen, herenhuisen, interieurdecors, sculpturen – heeft het bureau met de jaren zijn competenties en expertise in dit zeer bijzondere domein opgebouwd.
6. 'Hoewel de plaatsing van een onderdak niet noodzakelijk is voor het goede behoud van het beschermde gebouw, is de Commissie niet principieel tegen deze interventie gekant. Zowel de kenmerken van het voorgestelde materiaal als de samenstelling van het dak – brede onbewerkte open latten en bijna algemene aanwezigheid van latten en tegenlatten – staan in voor de noodzakelijke ventilatie om de houten elementen in goede staat te houden.', KCML, Brief – *Voorafgaand advies over de door de aanvrager ingediende wijzigingsplannen*, Brussel, 2013.

COLOFON

REDACTIECOMITÉ

Jean-Marc Basy, Stéphane Demeter,
Paula Dumont, Murielle Lesecque,
Cecilia Paredes, Brigitte Vander Bruggen
en Anne-Sophie Walazyc.

EINDREDACTIE IN HET NEDERLANDS

Paula Dumont

EINDREDACTIE IN HET FRANS

Stéphane Demeter

SECRETARIAAT VAN REDACTIE

Murielle Lesecque

COORDINATIE VAN ICONOGRAFIE

Cecilia Paredes

COORDINATIE VAN DE DOSSIER

Stéphane Demeter

AUTEURS/ REDACTIONELE MEDEWERKING

Thomas Coomans, Olivia Bassem,
Johan Bellaert, Jérôme Bertrand,
Céline Cheron, Stéphane Demeter,
Paula Dumont, Diane Gustin,
Marianne Hiernaux, Reinout Labberton,
Harry Lelièvre, Marie-Noëlle Martou,
Marc Meganck, Muriel Muret,
Sven Stercken, Stephan Van Bellingen,
Steven Van Bocxlaer Johan Van Dessel,
Valérie Vermandel, Eva Weyns.

VERTALING

Gitracom, Hilde Pauwels,
Data Translations Int.

NALEZING

Koenraad Raeymaekers, Wim Kenis,
Harry Lelièvre, Stephan Van Bellingen en
de leden van het redactiecomité

VORMGEVING

The Crew Communication

DRUK

Dereume Printing

VERSPREIDING EN ABONNEMENTENBEHEER

Cindy De Brandt,
Brigitte Vander Bruggen.
bpeb@sprb.irisnet.be

BEDANKINGEN

Philippe Charlier, Emanuelle de Sart,
Farba Diop, Manja Vanhaelen.

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Arlette Verkruyssen, directeur-generaal
van Brussel Stedelijke Ontwikkeling/
Gewestelijke overheidsdienst Brussel,
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel.

De artikelen zijn gepubliceerd onder de
verantwoordelijkheid van de auteurs.
Alle rechten voor het reproduceren,
vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

CONTACT

Directie Monumenten en Landschappen –
Cel Sensibilisatie
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel
<http://www.monument.irisnet.be>
broh.monumenten@gob.irisnet.be

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen om
alle reproductierechten te betalen toch nog
gerechtigden zijn die niet gecontacteerd
werden, dan worden zij verzocht zich
kenbaar te maken bij de Directie
Monumenten en Landschappen van het
Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

LIJST MET AFKORTINGEN

AAM – Archives d'Architecture Moderne
ARB – Académie royale de Belgique
DCBSO – Documentatiecentrum van
Brussel Stedelijke Ontwikkeling
DML – Directie Monumenten en
Landschappen
GOB – Gewestelijke Overheidsdienst
Brussel
KBR – Koninklijke Bibliotheek van België
KIK-IRPA – Koninklijk Instituut voor het
Kunstpatrimonium / Institut royal du
Patrimoine artistique
KMKG – Koninklijke Musea voor Kunst
en Geschiedenis
SAB – Stadsarchief Brussel

ISSN

2034-5771

WETTELIJK DEPOT

D/2014/6860/028

Cette revue paraît également en Français
sous le titre *Bruxelles Patrimoines*.